

vaško pasiūlą užsienio rinkoje. Mažėjo ir jo paklausa, nes patalpų apšvietimui pradėta naudoti žibalas ir lajus.

Medus užsienio rinkoje tokios didelės paklausos kaip vaškas neturėjo. Dideli kiekiai jo buvo sunaudojami šalies viduje.

Vystantis gamybinėms jėgoms, kylant liaudies ekonominiam ir kultūriniam lygiui, kinta bitininkystės ūkinė reikšmė. Drevinė bitininkystė, miško, kaip gamtos turto, sudėtinė dalis, jau XVII a. nebetenka savo pirminės, o XVIII a. ir bet kokios ūkinės reikšmės. Ją pakeičia pažangesnė sodybinė bitininkystė, kuri, nuo 1851 m. pradėjus naudoti rėminius avilius, duoda vis didesnį pelną.

PREKYBA LIETUVOS KAIME XVIII a.

M. JUCAS

Apie XVIII a. Lietuvos valstiečių prekybą rašyta labai nedaug. Tai galima paaiškinti šaltinių trūkumu ir buržuazinės istoriografijos pažiūra į baudžiavinį Lietuvos kaimą. Valstiečių, kaip vieno visuomenės luomų, istorija buvo nagrinėjama atitraukta nuo mokslo apie visuomenines formacijas ir klasinę jų struktūrą. Vis dėlto buvo iškelti ir nušviesti valstiečių žemėvaldos, prievolių ir samdomo darbo kaime panaudojimo klausimai¹.

Tarybinius istorikus, tyrinėjusius to laikotarpio Lietuvos valstiečių istoriją, domino klausimai, susiję su vidaus rinkos formavimusi, ryšiai su užsienio rinka ir jų įtaka socialinių santykių raidai kaime². Daugiau tyrinėta XVI—XVII amžių Lietuvos miestų ir miestelių istorija ir jų įtaka kaimui³. Apie XVIII a. valstiečių ryšius su rinka beveik nieko nėra rašyta.

Šaltiniai šiam klausimui nušviesti yra labai negausūs. Apie palivarkinį ūkį sužinome iš dvarų pajamų ir išlaidų knygų. O valstiečio pajamų ir išlaidų niekas neskaičiavo. Dvaras domėjosi valstiečio ūkiu ir jo turto tik tiek, kiek jam rūpėjo savalaikis prievolių ir mokesčių sumokėjimas. Valstiečių pabėgimo, epidemijų metais išmirimo, nuskurdimo ir iš ūkių išvairavimo, feodalų tarpusavio kovų dėl valstiečių ir jų turto atvejais būdavo surašomas valstiečių turtas. Panašiuose turto aprašymuose ir galima aptikti žinių, ką valstietis pirkosi iš miestelių pirklių ar artimiausios smuklės. Apie valstiečių prekybą sužinome taip pat tik iš šalutinių šaltinių — sutarčių dėl smuklių nuomos, susirašinėjimų tarp ekonomų ir dvarų savininkų, dvarų savininkų instrukcijų ekonomams, inventorių, dvarų nuomos sutarčių ir pagaliau iš pačių valstiečių skundų. Nieko neduoda valstiečių prekybos klausimu muitų knygos, nes jose buvo užrašomi bendri, daugiausia iš palivarkų į užsienį išvežamų žemės ūkio produktų skaičiai.

Apie prekinę XVIII a. Lietuvos valstiečių pagamintų produktų dalį nėra jokių statistinių duomenų, nes tuomet valstiečių išvežamų į rinką javų atliekų niekas neregistravo. Ir apie palivarkinio ūkio prekinę ir natūrinę dalį taip pat labai mažai nežinome. Vargu ar tektų abejoti, jog didžioji dalis palivarkuose pagamintų javų ėjo į užsienio rinką. Dalis jų užsienio rinkoje buvo realizuojama taip pat ir degtinės pavidalu.

¹ W. Wiczepek, Z dziejów ustroju rolnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII w., Poznań, 1929; A. Żabko-Potopowicz, Praca najemna i najemnik w rolnictwie w Wielkim Księstwie Litewskim w wieku osiemnastym, Warszawa, 1929; St. Kościalkowski, Ze studjów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie, Wilno, 1941; W. Conze, Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrusland, Leipzig, 1940.

² Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв., Львов, 1957.

³ St. Aleksandrowicz, Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII wieku.— Rocznik Białostocki, 1, 63—130, Białystok, 1961.

Valstiečių prekybos klausimas glaudžiai susijęs su piniginės rentos išplitimu. Pagal 1790 m. dūmų surašymo duomenis daugiau kaip 50% visų žemaičių valstiečių mokėjo piniginę rentą. (Raseinių reparticijoje činšininkų buvo 64,7%, Šiaulių reparticijoje — 41,5%.) Pagal tuos pačius surašymo duomenis valstiečiai činšininkai sudarė: Breslaujos paviete 45,9%, Vilniaus — 45,5%, Upytės — 42,4%, Ukmergės — 39,3%, Trakų — 21,6% ir Kauno — 16,4%. Piniginė renta, kaip ir priimtinės žemės už pinigus nuoma, tuo metu galėjo būti ir dvaro konjunktūrinės politikos pasekmė. Piniginė renta tuo pačiu metu buvo ir ūkinės pažangos reiškinys, ūkinių sąlygų objektyvus procesas⁴.

Norint pereiti prie piniginės rentos, valstiečiui reikėjo turėti ką parduoti, kur parduoti, reikėjo, kad dvaras būtų suinteresuotas pinigine renta.

XVIII a. pradžioje, Šiaurės karo metu, Lietuvą, tapusią Rusijos sąjungininke, nuo 1701 m. niokojo švedų kariuomenė, nuo 1705 m. rudens — per Lietuvos teritoriją žygiavusi rusų kariuomenė, o 1707—1709 m. — per Lietuvą vėl traukė į rytus švedai. Po 1709 m. birželio 27 d. Poltavos mūšio, išsprendusio karo baigmę, Lietuvoje pasiliko rusų kariuomenė⁵. Prie karo sunaikinimų prisidėjo Lietuvos feodalų tarpusavio kovos, epidemijos ir bado metai, ištuštinę kaimus, miestelius, ištisas seniūnijas ir dvarus⁶. Tik maždaug nuo XVIII a. vidurio prasidėjo ūkinis pagyvėjimas, pagausėjo gyventojų, padidėjo ariamos žemės plotai, atsistatė miesteliai. Ūkio atstatymas vyko ne dvare, palivarkiniame ūkyje, o visų pirma valstiečių ūkyje. Tuo tarpu dvaras stengėsi riboti valstiečių teises, ypač laisvę disponuoti savo turtu. Dvaras siekė monopolizuoti prekybą savo rankose. Lietuvos Statutas nedraudė valstiečiams prekiauti. Betgi vis stiprėjančios feodalinės teisės, kurios palaipsniui virto papročio teisėmis, visame krašte vis labiau varžė valstietį ir kartu draudė jam laisvai parduoti savo pagamintą ir atliekamą produktą. Dvaras siekė iš prekybos gauti kuo didesnį pelną ir todėl priklausomai nuo didėjančios rinkos paklausos ėmė rinkti iš valstiečių prievolės ne pinigais, o žemės ūkio produktais, ypač linais. Baudžiauninkų veltui atliekamos pastotės bei muitų privilegijos tik pagyvino žemės ūkio produktų eksportą į Baltijos uostus. Dvaro įvestas prekybos monopolis sustiprėjo XVIII a. pabaigoje.

Iš valstiečių buvo reikalaujama atiduoti pagamintus produktus, skaičiuojant juos pinigais vietos rinkos kaina, už činšą, o parvežtos iš miestų prekės prievarta ir brangesne, negu vietos rinkos, kaina buvo dalijamos valstiečiams. Lietuvoje buvo plačiai paplitęs reiškinys, kai dvaras reikalavo iš valstiečių činšo ne pinigais, o linais. Antai Viešintų ir Paežerių dvaruose 1784 m. už neatidavimą linų už činšą, padūmės mokesį ir skolas lažininkui grėsė 100 rykščių, o činšininkui — 10 talerių bauda. Tuo atveju, jei pats dvaras neimdavo linų, valstiečiai galėjo jais laisvai prekiauti⁷. Valstiečiams linai buvo apskaičiuojami vietos rinkos kaina, o dvaras, eksportuodamas juos į užsienio rinką, imdavo brangesnę kainą. 1750 m. Surviliškio palivarke Radvila leido posesoriui už duokles, išskyrus padūmės mokesį, rinkti linais, mokant tokią kainą, kokia buvo tik artimiausiuose turguose⁸.

⁴ E. Rostworowski, Reforma Pawłowska Pawła Ksawerego Brozostowskiego (1767—1795).— *Przegląd Historyczny*, 44, sąs. 1—2, 101—152.

⁵ В. Д. Корольков, Свидание в Биржах и первые переговоры о польско-русском союзе. — *Вопросы истории*, 4, 1948; I. Feldman, Polska w dobie wielkiej wojny Północnej (1701—1709), Kraków, 1925.

⁶ MAB, sk-182, 755, 784; CVIA, SA, Nr. 13934, l. 347; 13688, l. 872—873, 14550, l. 787.

⁷ CVIA, SA, Nr. 13938, l. 657—663.

⁸ CVIA, SA, f. 459, a. l, b. 2139, l. 51.

Biržų dvaro sąskaitose 1795 m. pažymėta, kad parduota 264 pūrai, arba, skaitant Rygos statinėmis, — 132 statinės linų sėmenų⁹. Parduodant už sėmenų statinę paimta po 3,5 talerio. Iš valstiečių už činšą buvo paimta 244 pūrai sėmenų; skaitant jiems už pūrą po 8 auksinus, buvo sumokėta 1952 auksinai. Iš Biržų valstiečių dvaras paėmė 25 birkavus, arba 500 pundelių, skaitant kiekvieną pundelį po 25 svarus, linų.

Dvaras pardavė pundelį po 20 svarų ir gavo papildomai 6 birkavus ir 9 pundelius, arba 3 Rygos birkavus ir 5 pundelius. Parduodamas birkavą po 28 talerius, dvaras uždirbo 828 auksinus ir 24 grašius¹⁰.

1781 m. balandžio 23 d. I. Petkevičiaus instrukcijoje, duotoje Obelių dvaro ekonomui, pasakyta, kad jau rugpiūčio mėn. ekonomas turi peržiūrėti valstiečių pasėlius, linus ir, jeigu kiemo nors linai gerai išaugo, atėjus laikui mokėti činšą, t. y. rugsėjo ar pirmomis spalio mėn. dienomis, priimti iš tų valstiečių činšą ne pinigais, o linais: „Činšas linais pagal paprotį dvarui privalo būti sumokėtas“. Toliau instrukcijoje nurodoma, kad negalima delsti, renkant linus, ilgiau kaip spalio mėn. pradžią, nes valstiečiai linus išpardavinėja ir moka dvarui pinigais. Instrukcijoje siūloma bausti tuos valstiečius, kurie pardavinėtų linus, nesumokėję jais činšo¹¹.

J. Marikonis, išnuomodamas Čedasų ir Obelių dvarus J. Laskovičiui, 1796 m. gegužės 24 d. nuomos akte pažymėjo, kad nuomininkas galįs rinkti činšą savo nuožiūra linais, skaičiuodamas už kiekvieną linų pundelį ne daugiau kaip 6 auksinus, t. y. turgaus kaina, arba beveik turgaus kaina¹². Panašiai ir Anykščių valstiečiai XVIII a. pabaigoje turėjo mokėti činšą gerai iššukuotais linais, kurių pundelis buvo skaičiuojamas po 8 auksinus¹³. Venių dvare 1790 m. 25 svarai linų buvo skaičiuojama taip pat 8 auksinai¹⁴.

Valstiečių skundai rodo, kad dvaras už linus rinkos kainos toli gražu nesumokėdavo.

1789 m. sausio 26 d. Veliuonos valstiečiai skunde rašė, kad valstiečiams uždrausta bet kokia prekyba, o linus ir sėmenis seniūnijos valdytojas atimęs iš valstiečių prievarta. Kai valstiečiai ėmė ieškoti geresnių būdų ir kelių sėmenims parduoti, „seniūnijos ribose išvažiavimus iš jos grioviais apkasę ir keliuose pastatę užtvartas, šaulius už jų išdėstę“, — pasakyta 1791 m. sausio 14 d. asesorių teismo sprendime¹⁵.

Panašiai ir Palangos seniūnijos valstiečiams valdytojas Valevskis uždraudė prekiauti linais ir sėmenimis ir visas šias prekes įsakė parduoti dvarui jo nustatyta kaina, t. y. su dideliu nuostoliu valstiečiams. Valstiečiams uždraudė taip pat pardavinėti turguje javus ir reikalavo parduoti juos dvarui arba jo prekybos nuomininkui. Valstiečiai neteko galimybės išsimokėti sunkias prievolės ir mokesčius valstybei¹⁶. Vilniaus vyskupo Adutiškio dvaro valstiečiai tvirtino, kad jiems buvo draudžiama parduoti sėmenis, o ekonomas už sėmenų pardavinėjimą turguje baudavo 5 talerių bauda ir rykštėmis. Už sėmenų saiką Vidžiuose valstiečiai imdavo po 40 auksinų, o ekonomas už didesnį saiką nemokėjo daugiau kaip 12 auksinų¹⁷. 1786 m. sausio 9 d. asesorių teismo dekretu Gitėnų seniūnijos valstiečių byloje su valdytoju pasakyta, kad činšą valdytojas „linais reikalauja

⁹ Vilniaus statineje tilpo 6 pūrai.

¹⁰ CVIA, f. 459, ap. l, b. 46, l. 5—6.

¹¹ Polskie instruktarze ekonomiczne, wyd. St. Pawlik, 205, Kraków, 1915.

¹² CVIA, SA, Nr. 13944, l. 832; plg. SA, Nr. 13927, l. 186—189 a., Nr. 14213, l. 334—337.

¹³ MAB, VKF-2187.

¹⁴ CVIA, SA Nr. 14219, l. 475—478.

¹⁵ LVMG, 2, 310, 400.

¹⁶ LVMG, 2, 145, 314.

¹⁷ LVMG, 2, 400.

apmokėti ir tokius linus žema kaina, o saiku padidintu iš valstiečių renka“¹⁸.

Iš valstiečių surinktus linus, sėmenis, javus dvaras valstiečių pastotėmis išgabendavo į užsienio rinką ir tomis pačiomis pastotėmis parveždavo būtinų valstiečiams prekių — druskos, geležies, silkų¹⁹. Prekių pervežimas dvarui nieko nekainavo, o prekės prievarta valstiečiams buvo išdalijamos žymiai aukštesne kaina. Antai Bajoriškių dvaro, Ukmergės paviete, valstiečiai veždavo į Rygą pastotėmis po 1,5 birkavo linų, o grįždami parveždavo po 3 statines druskos²⁰. Šventėžio dvaro pajamų ir išlaidų už 1793—1800 m. sąmatose L. Tiškevičiaus paskaičiuota už parduotas 92 statines druskos 3448 auksinai, o už Tilžėje pirktas 235 statines druskos sumokėta 5460 auksinų. Taigi, L. Tiškevičius pardavinėjo statinę druskos po 37,4 auksino, o pirko po 23,2 auksino²¹. 1789 m. lapkričio 21 d. Metelių ir Simno seniūnijos valstiečiai rašė, kad seniūnas J. Todvenas „druską jiems prasimanydamas statinėmis primeta dvigubai brangesne, negu rinkos, kaina“²². Jau minėti Adutiškio valstiečiai turėjo vežti iš Rygos druską dvaro uždarbui reikalu ir patys turėjo pirkti druską dvaru. Vidžiuose turguje valstietis galėjo laisvai nupirkti druskos statinę už 3,5 talerio, o dvare mokėjo po 5 talerius, ir tai už netikru saiku seikėtą druską²³. Valadzkių vaitystės valstiečiai taip pat rašė, kad kiekvienai jų perkamos iš dvaro druskos statinei stigdavo po 12 gorčių²⁴. Pagaliau, druską parduodant mažais saikais, visuomet buvo galima paimti keliais auksiniais brangiau, negu parduodant statinėmis.

Panašiai buvo prekiaujama druska ir minėtame Biržų dvaru. Rygoje pirktos druskos statinė 1795 m. kainavo 30 auksinų, atvežus į Vilnių, ji buvo pardavinėjama po 36 auksinus, o dvare už 2 statines (statinė 72 gorčiai) ir 42 gorčius gauta 113 auksinų ir 18 grašių²⁵.

Kartais valstiečiai už tam tikrą mokesį išsipirkdavo teisę laisvai prekiauti druska. Antai Kartenos valstiečiai pagal 1756 m. inventorių sutiko sumokėti 584 timpų ir 2 grašių druskos mokesį, kad tiktai dvaras netrukdytų jiems prekiauti druska²⁶. Panašiai ir Palangos seniūnijos valstiečiai, kaip matyti iš jų bylos su seniūnu E. Mirbachu, mokėjo kiekvienas druskos ir degtinės varymo mokesį po 4 timpas nuo margo²⁷. Platelių seniūnijos valstiečiai, 1784 m. išnuomodami seniūnijos smukles M. Abromovičiui, išsuderėjo, kad silkes ir druską gali kiekvienas valstietis pirkti Liepojoje²⁸.

Lietuvoje XVIII a. buvo plačiai paplitęs paprotys išnuomoti prekybą su dvaro valstiečiais pirkliams žydams. Valstiečių produktai atsidurdavo supirkinėtojų rankose. Tokie supirkinėtojai kartu būdavo ir perprekiautojai. 1775 m. J. Nagurskis išnuomojo trejiems metams Choronziškių smuklę, buvusią prie Vilniaus—Ašmenos kelio, ir leido supirkinėti iš to dvaro valstiečių kanapių pluoštą, linus, medų, javus²⁹. 1780 m. Tolminovo

¹⁸ LVMG, 2, 354.

¹⁹ Būdavo atvejų, kai dvaras supirkdavo valstiečių javus vietos turguose ir valstiečių pastotėmis juos išveždavo į Baltijos uostus. Ieškodamas naudos, dvaras kartais primedavo javus valstiečiams miestų kainomis arba išnuomodavo juos nuomininkui ir versdavo valstiečius išvežti javus į uostus.

²⁰ CVIA, SA, Nr. 13927, I. 684—685.

²¹ MAB, BF-2759—2771.

²² LVMG, 2, 382.

²³ LVMG, 2, 400.

²⁴ LVMG, 2, 402—403.

²⁵ CVIA, f. 459, ap. 1, b. 46, l. 5—6.

²⁶ KB, Nr. 4.

²⁷ LVMG, 2, 143.

²⁸ CVIA, SA, Nr. 14794, I. 195.

²⁹ KB, Nr. 2.

smuklės ir malūno nuomininkui S. Maušovičiui už metinę 630 auksinų nuomą jis atidavė išimtinę teisę prekiauti tos smuklės apylinkėse³⁰. Šilėnų smuklės, bravoro ir malūno nuomos sutartyje, išduotoje Sulcui, minima prekyba alumi, druska, geležimi, silkėmis. Nuomininkas mokėjo 45 talerius per metus nuomos. Jam buvo leista supirkinėti iš Šilėnų dvaro valstiečių linus, kanapes, apynius ir kita³¹. J. Narbutas 1795 m. Šimonių smuklės nuomininkui L. Šmoilovičiui už 1400 auksinų metams leido pardavinėti degtinę keturiolikoje savo kaimų ir davė 14 statinių druskos, skaičiuodamas po 26 auksinus už statinę. Už druską nuomininkas nedelsdamas turėjo sumokėti linais³². Šiuo atveju perprekiautojas turėjo dar kitą perprekiautoją — dvarą. 1782 m. gruodžio 11 d. S. Bartoševskis, Kartenos ekonomas, rašė J. Nagurskiui, kad Jakubavo nuomininkas, supirkęs 150 pūrų sėmenų, išvežė juos į Rygą³³.

Nuomininkai iš dvaro gautas prekybos monopolio teises saugojo ir nuo jų atsisakydavo tik už mokesį. Šiaulių ekonomijos sukilimo 1769 m. tardymo protokoluose pažymėta, kad už druskos statinę, kurią valstiečiai nusipirkdavo Rygoje, turėjo prekybos nuomininkui sumokėti talerį ir siekį rugių ar miežių. Nuo parduoto linų pundelio valstiečiai mokėjo nuomininkui taip pat po šeštą³⁴. Platelių seniūnijos valstiečiai, Oginskienei leidūs, 1784 m. patys sudarė ketveriems metams nuomos sutartį su M. Abromovičiumi, išnuomodami jam 9 smukles ir malūną, prie Nastrėnų smuklės žemę, valstiečių šienaujimų pievų dalį ir teisę gaudyti žuvis Minijos upėje. Valstiečiai pasiliko sau teisę varyti degtinę, ją prekiauti ir net išvežti į užsienį. Atskiri valstiečiai galėjo savo ruožtu išsinuomoti iš nuomininko monopolinę teisę prekiauti degtine bet kuriame Platelių seniūnijos kaime. Jie taip pat įrašė į sutartį sau teisę laisvai pirkti Liepojoje silkes ir druską. Nuomininkas turėjo sumokėti valstiečiams 562,5 talerio³⁵.

Apie nuomininkų perprekiautojų veiklą kaime žinių yra nedaug, bet gana svarbių. Antai 1745 m. Kražių valdytojas J. Mežejevskis Raseinių teisme skundėsi, kad jo nuomininkus žydus, važiuosius keliu į Kražius iš Kelmės su įvairiomis prekėmis, dvarininkas V. Ripinskis pasitiko „laisvame kelyje“, išvaikė žmones nuo vežimų, kuriuose buvo batų, veltinių, įvairių odų, ir išgrobstė prekes³⁶. Dar 1733 m. liepos 15 d. Bernackis iš Skuodo rašė Sapiegai, jog jis prašęs Žemaitijos vyskupą per klebonus paraginti ekonomus, kad šie turguose ir mugėse neskriaustų nuomininkų žydų³⁷. Antai 1751 m. Biržinėnų dvaro sąskaitose pažymėta 3040 timpų suma, išdalyta Kėdainių, Paštuvos, Veliuonos, Grinkiškio, Betygalos, pašušvės ir Pumpėnų žydams nuomininkams „supirkti prekes vytimei“. Vytime atgabentos prekės — druska ir geležis — buvo dalijamos pakelėse nuomininkams, kad šie išparduotų jas valstiečiams ir miestelėnams³⁸.

Į Lietuvą XVIII a. atvykdavo ir užsienio pirklių iš Prūsijos ir Kuršo. Jau 1741 m. vasario 7 d. Raseinių seimelio instrukcijoje pasakyta, kad „prūsų žmonės patys ir per žydus ir kitus asmenis superka javus ir išveža į užsienį, dėl to gali kraštas nuskursti“³⁹. Klaipėdos ir Karaliaučiaus pirkliai XVIII a. pabaigoje turėjo savo prekių sandėlių Lietuvoje. Žemaitijoje Jakubavo miestelyje buvo jų mūrinis sandėlis. Ten tartis su vokiečių

³⁰ KB, Nr. 10.

³¹ KB, Nr. 37.

³² CVIA, SA, Nr. 13944, I. 717.

³³ KB, Nr. 7.

³⁴ LVMG, 2, 259, 260.

³⁵ CVIA, SA, Nr. 14794, I. 195.

³⁶ CVIA, SA, Nr. 14541, I. 605.

³⁷ MAB, Sk-182.

³⁸ MAB, A-3085, I. 1 ir A-4379, I. 2.

³⁹ CVIA, SA, Nr. 14535, I. 189.

pirkliais atvykdavo pirkliai iš Plungės, Telšių, Šiaulių ir kitų Lietuvos miestų.

Supirkinėtojai žymiai pakeldavo produktų kainas didesniuose Lietuvos miestuose. Neatsitiktinai jau 1719 m. birželio 12 d. Vilniaus vaivada K. Sapiega, susitaręs su Vilniaus magistratu, nustatė, kad pirkliai, gyvulių ir javų supirkinėtojai miesteliuose, atvežę juos į Vilnių ir perparduodami, nuo 100 auksinų neturėtų daugiau kaip 5 auksinus pelno⁴⁰.

Reikia pažymėti, kad perprekiautojai ir žemės ūkio produktų supirkinėtojai neretai visai nusigyvendavo. Dvaras tesirūpino tik tuo, kad metų pabaigoje nustatyta prekybos nuoma būtų išmokėta. Neretai tokie nuomininkai už skolas patekdavo į geležinius dvaro pančius. Tai iš dalies skatino kai kuriuos dvarininkus leisti savo valstiečiams laisvai prekiauti. Be to, visišką valstiečių prekybą suvaržymas sukeldavo dideles činšo nepriemokas ir valstiečių skundus (valstybiniuose dvaruose). Dvaras leisdavo laisvai prekiauti valstiečiams baudžiauninkams, siekdamas, kad jie pilnutinai ir laiku sumokėtų činšą.

1778 m. Salako klebonijos inventoriuje pasakyta, kad linais mokėtų tik tie valstiečiai, kurie patys jais neprekiauja Rygoje⁴¹. Vilniaus kapitula 1795 m. leido ir Pasvalio valstiečiams, turintiems ne mažiau kaip 0,5 valako žemės, parduoti turguje savo gaminius, bet tik nedideliais kiekiais⁴². Trakų pavieta Gintėnų dvaro valstiečiams buvo leista pirkis turguje druskos, silkų ir geležies, ir šių prekių dvaras neprimedavo valstiečiams⁴³. Radvilams priklausiusios Daugelėnų vaitystės valstiečiams buvo suteikta pilna laisvė prekiauti linais ir sėmenimis⁴⁴. 1780 m. K. Tiškevičius, išnuomodamas Surdegio dvarą, įrašė sąlygą, kad nuomininkas leistų valstiečiams išvežti savo prekes, taip pat ir javus, 5 mylių atstumu⁴⁵. Pagaliau ir Veliuonos seniūnijos valstiečiai pasiekė to, kad jiems 1791 m. sausio 14 d. asesorių teismas, nustatęs aukštą 180 auksinų nuo valako činšą, leido laisvai prekiauti ir pareikalavo, „kad valstiečiai nebūtų verčiami sukrauti savo prekes dvaro sandėlyje“ ir „kad dvaro vyresnybė už činšus neprievertautų valstiečių prekėmis“⁴⁶.

Kretingos grafystės 1782 m. inventoriuje pasakyta, kad valstiečiai mokės K. Mirbachui činšą per metus 18 660 prūsiškų auksinų. Už tai valstiečiai galės laisvai išvežti savo prekes į Kretingą arba į kitus miestus, kuriuose galėtų gauti aukštesnę kainą⁴⁷. Panašiai ir jau minėtiems Platelėnų valstiečiams P. Oginskienė 1791 m. leido laisvai pardavinėti linus, „kad prekybinė cirkuliacija krašte nenutrūktų“. Tačiau prekyba valstiečių pagamintais produktais Platelėnų seniūnijos ribose buvo registruojama ir perkas tos pačios seniūnijos žmogus turėjo mokėti 5% nuo perkamos sumos dvarui, o svetimas pirklys — 10%⁴⁸.

Salako ir Zarasų valstiečiai už laisvę prekiauti linais ir druska pagal 1772 m. inventorių taip pat mokėjo dvarui mokesť⁴⁹.

XVIII a. pabaigoje valstiečiai už mokesť dvarui patys prekiaavo linais, druska, silkėmis ir kitomis prekėmis. Kad valstiečių prekybą laisvės priežastis buvo dvarininkų pastangos išgauti iš valstiečių pilną ir savalai-

ką činšą, matyti iš kai kurių dvarų instrukcijų. Antai Rietavo pavieto Budrikių dvaro 1778 m. inventoriuje buvo reikalaujama, kad dvaro valdytojas nerinktų činšo anksčiau, kaip nuo trijų karalių šventės, t. y., „ne anksčiau negu valstiečiai išveža iš namų parduoti linus“. Priešingu atveju valstietis turėtų prašyti pirkliaus paskolos ir po to pusvelčiui parduoti savo prekę. Tai reikštų „atimti iš jo likučius“⁵⁰. F. Kaunackis 1796 m. skundėsi teismui savo nuomininku Dirvėnuose F. Boneke, kad šis privertė valstiečius parduoti savo prekes — linus, kanapes ir kita — pačiu kelių pabiurimu, lapkričio mėnesio pabaigoje. Kiekvienas valstietis dėl to turėjęs po 30 auksinų nuostolių. Be to, Bonekė sukėlęs prieš jį žmones, nes jis neleidęs jiems išvykti į Mintaują⁵¹.

Ten, kur činšas buvo renkamas ne už linus, o už javus, jį mokėjo Martyno dieną. Kartenos valstiečiai dar 1717 m. skundėsi K. Sapiagai prieš valdytoją, kad šis verčias juos vasarą, rugpiūčio mėnesį, mokėti činšą, ir todėl jie privalą parduoti, ką turį, pusvelčiui⁵².

Dvaras reguliavo valstiečių prekybą ir nustatydamas, kokius savo produktus valstietis gali parduoti, kiek jų gali parduoti ir kur. 1723 m. sausio 21 d. J. Vitanovskis iš Strėvininkų rašė Sapiagai, kad činšo iš valstiečių neišrinko, nes daugelis valstiečių neturi pinigų. Valstiečius galima verstį javus parduoti, bet tuomet jie neturės duonos, kas sudarys tą patį rūpestį dvarui⁵³. Mantagališkių dvaro valstiečiams 1790 m. buvo uždrausta prekiauti galvijais ir ypač traukiamąja jėga. Dvaras pažadėjo padaryti mokesčių nuolaidą tuo atveju, jeigu valstiečiui būtų tekę parduoti paskutinį darbinį gyvulį⁵⁴.

Dvaras prižiūrėjo prekybą ir privatiems feodalams priklausiusiuose miesteliuose. Jis buvo suinteresuotas prekybos miesteliuose pagyvinimu, nuomos ir činšo savalaikiu išrinkimu. Todėl dvaro instrukcijose buvo reikalaujama ne trukdyti, o remti valstiečių prekybą miesteliuose. Antai jau 1717 m. Vilniaus kapitulos vyresnybė Pasvalio inventoriuje įrašė valdytojui reikalavimą stengtis neatbaidyti valstiečių nuo turgų, imant mažesnes rinkliavas, negu Pumpėnų turguose⁵⁵. Nuo parduodamo galvijo turguje buvo imama mokesčio 10 grašių, nuo mažo gyvulio — 3 grašiai. Matyt, šios rinkliavos greitai išaugo, jeigu 1763 m. inventoriuje jau pasakyta, jog dėl turgaus mokesčių ėmė mažėti turgai. 1767 m. inventoriuje jau nurodyta, kad turguje nevykdoma rinkliava, o visi valstiečiai moka turgaus mokesť⁵⁶. XVIII a. pabaigoje Pasvalyje ir Salake valstiečiai mokėjo turgaus mokesčio po 4 auksinus per metus ir patys laisvai prekiaavo tuose miesteliuose be jokių rinkliavų⁵⁷.

Valstiečiai buvo verčiami vykti į turgus, kuriuose dvaro naudai buvo renkamos rinkliavos. Baisogalos miestelyje, kaip matyti iš 1789 m. inventoriaus, trečiadieniais, turgaus dieną, už nebuvimą turguje valstiečiui grėsė piniginė ir kūno bausmė⁵⁸. Panašiai ir Kartenos ekonomas Prižgintas 1777 m. rugsėjo 4 d. rašė: „Turgai pas mus tęsiasi be pertraukos, žymiai geresni jie yra Jakubave, negu pas mus, bet ten panaudojus prievartą ir grasinimus. Aš leidžiu (valstiečiams.— M. J.) parduoti tam, kas geriau moka, bet tik turguje, o ne namuose. Tačiau valstiečiai netiki, kad tai teisingos privilegijos, daugiausia kalba, kad aš esu susitaręs su žydais,

⁴⁰ CVIA, SA, Nr. 14518, l. 436.

⁴¹ CVIA, f. 525, ap. 8, b. 256, l. 14a.

⁴² CVIA, f. 525, b. 1273, l. 13.

⁴³ CVIA, f. 525, ap. 8, b. 256; SA, Nr. 5917, l. 749.

⁴⁴ CVIA, f. 525, ap. 8, b. 256; SA, Nr. 15281, l. 480—490.

⁴⁵ CVIA, SA, Nr. 13934, l. 172.

⁴⁶ LVMG, 2, 320, 325—326.

⁴⁷ CVIA, SA, Nr. 14786, l. 672a.

⁴⁸ CVIA, SA, Nr. 15163, l. 580—607a.

⁴⁹ CVIA, SA, Nr. 3867.

⁵⁰ CVIA, SA, Nr. 14783, l. 1047—1054a.

⁵¹ MAB, KF-75.

⁵² LVMG, 2, 72.

⁵³ MAB, SK-755.

⁵⁴ MAB, ABK-38, l. 39.

⁵⁵ MAB, VKF-2503.

⁵⁶ MAB, 3201.

⁵⁷ MAB, BMK-40.

⁵⁸ CVIA, f. 525, a. 8, b. 1054, l. 11.

pats išgalvojau tuos turgus ir, nepaisant mano grasinimų, daug atsiranda tokių, kurie pardavinėja iš namų ar veža prekes į Salantus ar kitus miestus“⁵⁹. Aplinkiniuose miesteliuose turgai vyko kasdien. Antai Plungėje turgai buvo pirmadieniais, Salantuose — antradieniais, Kartenoje — trečiadieniais, Kretingoje — ketvirtadieniais, Jakubave dar nebuvo griežtai nustatytos dienos. Visai nebuvo turgų Gargžduose. Turgų, kaip ir smuklę, dvaras išnuomodavo, imdamas iš nuomininko 10% turgaus pajamų.

1777 m. gruodžio 17 d. Kurtuvėnų ekonomo Dausino rašte pasakyta, kad aplinkiniuose turguose, jų tarpe ir Šiauliuose, suvežama rugių, avižių ir miežių⁶⁰. Iš tų pačių Kurtuvėnų 1777 m. gruodžio 28 d. ekonomas Prižgintas rašė, kad geri turgai vyksta Jakubave, o Kartenoje — vidutiniški.

Jis nurodė, kad sviestas vietos turguose brangesnis, negu Liepojoje. Šiaulių ekonomijos valstiečiai 1767 m. surengė „neteisėtą“ turgų Meškuičiuose. Prie jų prisidėjo pro šalį pravažiuojantieji iš Rygos ir Mintaujos su prekėmis pirkliai ir tokiu būdu „po keletą birkavų linų, po keletą statinių druskos, javų, po keletą gyvulių ir kitų prekių savavališkai surengtame turguje suvežė“⁶¹.

Į Rietavo ir Veviržėnų turgus, kaip matyti iš J. Oginskienės inventoriaus, valstiečiai veždavo linų pluoštą, sėmenis, kanapes, medų, vašką, lajų, odas, javus ir gyvulius. Išvykti su šiomis prekėmis į Klaipėdą ar Liepoją valstiečiai tegalėjo, sumokėję savo miesteliuose maito mokesčius⁶². Minėtus Rietavo ir Veviržėnų turgus saugojo nuo feodalų ginkluotų užpuolimų karūžis ir 20 žemionių.

Lietuvos valstiečiai dažnai pasirodydavo su savo prekėmis ir didesniuose Lietuvos bei užsienio miestuose. Antai M. Sapiega reikalavo, kad Skuodo valstiečiai vežtų savo prekes į Sedą ir Ylakius, o išsigalintieji turėjo teisę patys išvežti jas į Liepoją ar Klaipėdą, suderinę tai su turgų nuomininku⁶³. 1777 m. rugsėjo 22 d. jau minėtas Prižgintas iš Kartenos teiravosi pas J. Nagurskį, kokia bausme bausti valstiečius už prekybą namuose ir išvežimą prekių į kitus miestus, nes turgai yra jau paskelbti ir kapa skelbimų iškabinta prie Kartenos ir Kurtuvėnų bažnyčių ir smuklėse prieš pat Klaipėdos muge⁶⁴. Matyt, ekonomas jautė, kad, nepaisydami grasinimų, valstiečiai vis tiek vyks į Klaipėdos muge. Po 13 metų, 1790 m. rugpiūčio 20 d., Mažosios Kartenos (Mišučių) ekonomas S. Bartoševskis rašė J. Nagurskiui, kad Liepojoje buvusi didelė mugė, kokios 20 metų nebuvo, o valstiečiai taip brangiai mokėję už visas prekes, jog šlėkta negalėjusi nė prieiti⁶⁵.

Skatindamas valstiečių prekybą turguose, dvaras siekė turėti papildomų pajamų iš turgaus mokesčių ir užtikrinti, kad valstiečiai, pardavę savo produktus, laiku sumokėtų činšą. Tačiau masė valstiečių negalėjo išbristi iš nuolatinių skolų dvarui ir kaimynams turtingiems valstiečiams bei nuomininkams. Neretai dvaras buvo priverstas skolinti valstiečiams javus duonai ir sėklai, kad jie „visai nežūtų“. Kai valstiečiams trūko būtino produkto savo egzistencijai palaikyti, negalėjo būti ir kalbos apie prekybą kaimė. Tačiau negalima, iš kitos pusės, nepastebėti ir faktų, kai valstietis gamino rinkai, ne vien siekdamas apmokėti feodalinę rentą, bet ir gamybos įrankiams patobulinti, samdomojo darbo jėgai išlaikyti, dvaro žemės nuomai, namų apyvokos daiktams ir drabužiams įsigyti. Valstiečių prekyba XVIII a. pabaigoje nebuvo vienalytė. Prekiavo daugiausia tie valstiečiai, kurie mo-

kėjo činšą, kurie, be skirtinės žemės, dar nuomojo žemės už pinigus, sugebėjo geriau ją įdirbti, laikė daugiau gyvulių, ūkio padargų, samdė darbo jėgą iš nusigyvenusių valstiečių tarpo. Tokie valstiečiai turėjo sukaupę nemažas javų, pinigų, drabužių ir gamybos priemonių atsargas. Antai Kurtuvėnų dvarui priklausiusio valstiečio 1710 m. turto surašyme pažymėta, be gyvulių, daugiau kaip 200 timpų vertės skrynias su naminiiais ir pirktais drabužiais, mažesnė skrynias su pirktais drabužiais už 120 timpų⁶⁶. To pat meto kito valstiečio — Sirvučio — turto aprašyme pažymėta dideli kiekiai javų — 12 statinių rugių, 8 statinės miežių, 10 statinių avižių ir 2 statinės žirnių. Visa tai to meto kaina buvo įvertinta 100 timpų. Pirktų daiktų tarpe minima: suknelės, kailiniai, sermėga, katilas ir audklas. Valstiečio namų turtas siekė 827 timpas. Valstietis Sirvutis dar buvo užkasęs į žemę 3 rugių, 3 miežių ir 2 avižių statines; tai sudarė 27 timpas. Jis turėjo pasėjęs lauke rugių 6 statines, skaitant derliaus trečią grūdą, už 18 statinių paskaičiuota 72 timpos. Šio valstiečio žemėje buvo iškasta 5 taleriai pinigais, arba 30 timpų. Žemėje, be to, buvo rastas paslėptas jo sąotis su pinigais, kuriame mažiausiai buvę 2000 timpų. Paskaičiavus visą jo turtą ir pinigus rasta 2949 timpos⁶⁷.

Turtingų valstiečių skaičius ypač išaugo XVIII a. pabaigoje. Užnemunę (Suvalkiją) prijungus prie Prūsijos, Balstogės departamento direktorius A. C. Holšė, gana gerai susipažinęs su baudžiavinio Lietuvos kaimo gyvenimu, rašė, kad Marijampolės ir Kalvarijos apskrityse yra valstiečių, turinčių po keletą tūkstančių talerių. Tokie žmonės yra laisvi arba činšininikai. Toliau jis pastebėjo, kad yra valstiečių, turinčių keliems metams javų, po 20—30 galvijų bandas. Pinigų jie niekur nepanaudoja, nes nėra veikimo laisvės⁶⁸.

XVIII a. pastebimi ir iš pačių valstiečių išaugę turtingi pirkliai, produktų supirkėjai ir prekiautojai. 1718 m. rugpiūčio 15 d. Šilėnų dvaro Gumbakių kaime Lauryną Puirį užpuolęs valstietis P. Žemaitis, Kuršėnų valstiečių padedamas, atmušė jo svirno duris ir paėmė 9 talerius pinigais ir įvairių prekių — audinių, pirktinių suknelių, sermėgų, kailinių, padarydamas nuostolių už 70 talerių. Tas pats P. Žemaitis Kuršėnų turguje iš Puirio, jam pardavinėjant turguje druską, pavogė 8 talerius. Pagaliau 1719 m. Kuršėnų nuomininkai L. Puirį už paskolą prekėmis, kai šis užsiminė apie jos grąžinimą, taip primušė, kad tas penktą dieną mirė⁶⁹. 1722 m. Šilėnų ir Tryškių seniūnas A. Puzyna pagrobė iš Kražių vienuolių valstietį Mykolą Budraitį. Jo turtą keturiasdešimčia vežimų išvežė į Šiaulėnų dvarą. Jėzuitų kolegijos rektorius J. Horodeckis užprotestavo dėl valstiečio M. Budraičio pagrobimo. Šiame rašte M. Budraitis pavadintas „baudžiauninku-turtingu pirkliau“. Jo turėtų daiktų sąrašė pažymėta: javai, gyvuliai, variniai, geležiniai ir mediniai daiktai ir prekės, paruoštos pardavimui — linai, ožkų ir jaučių odos. Jo turtas, tame tarpe ir prekės, buvo įvertintos 1000 talerių⁷⁰. 1788 m. vasario 17 d. Mišučių ekonomas S. Bartoševskis rašė, kad M. Siesielskis iš Baublių kaimo Plungės mugėje prie savo rogių sučiupo vagį, vagiantį iš jo geležį⁷¹. 1786 m. rugsėjo mėn. 17 d. Mišučių ekonomas S. Bartoševskis rašė, kad Kartenos grafystėje žmonės, ypač turtingieji ir pirkliai, labai daug prekių išvežė į Liepoją⁷².

⁵⁹ CVIA, I, 525, ap. 8, l. 841, l. 7.

⁶⁰ KB, Nr. 15.

⁶¹ A. C. Holsche, Geografie und Statistik von West—Süd und Neu—Ostpreussen, I, 193, 427, Berlin, 1800.

⁶² KB, Nr. 14.

⁶³ CVIA, SA, Nr. 14518, l. 27.

⁶⁴ KB, Nr. 3.

⁶⁵ KB, kn. 49.

⁵⁹ KB, Nr. 80.

⁶⁰ KB, Nr. 7.

⁶¹ LVMG, 2, 67—68.

⁶² Акты, издаваемые комиссией для разбора древних актов, 25, 539, 541.

⁶³ KB, Nr. 37.

⁶⁴ KB, Nr. 37.

⁶⁵ KB, Nr. 7.

Turtingesni valstiečiai išsiskirdavo iš viso kaimo. 1786 m. balandžio 9 d. iš Kartenos jau minėtas S. Prižgintas rašė, kad Baltmiškių kaimo valstietis A. Baitis nemokėjo činšo, liko be duonos ir, turėdamas dvarui 50 talerių skolos, palikęs šeimą, pabėgo. Toliau jis rašė: „Yra nemaža tokių gyventojų, kurie nei duonos, nei jokių javų sėklai, nei grūdų neturi“⁷³. Tuo pat metu valstiečiai P. Gaudutis ir A. Viskanta net du kartus skundėsi J. Nagurskiui, kad jų kaimynas Brauklys, ekonomo S. Prižginto palaikomas, užgrobė išgenas ir juos nuskriaudė. Jie prašė padaryti kad „vienas Brauklys neviešpatautų ant visų, nes visi tavo valstiečiai lygūs“⁷⁴. Dar anksčiau, 1781 m. kovo 30 d., tas pats Prižgintas panašiai rašė, kad Gudmaniškio nuomininko ūkis geras ir nuomą tikrai galėsiąs sumokėti: jis turįs 14 galvijų ir kito turto. Tačiau kaimo vyrai skundėsi, kad šis nuomininkas iš valstiečių išviliojęs javus už degtinę. Jei ką nors perkas iš valstiečių, Gudmaniškių nuomininkas mokas tik degtine⁷⁵. Ir Jakubavo valstiečiai 1784 m. skundėsi miestelio altaria, kuris, susitaręs su trimis kaimo vyrais, užgrobė iš jų 30 pūrų rugių sėjimo įdirbtos žemės plotą ir šienaujamos pievos 8 vežimus šieno⁷⁶. Tokius pasiturinčius valstiečius dvaras saugojo ir jiems išduodavo papildomai žemės už činšą ir žemės nuomos sutartis⁷⁷.

Betgi ne visuomet dvaras buvo suinteresuotas turėti valstiečių pirklių. Tai matyti iš bylos tarp Daubarų (Lisaičių) dvarelįo savininko Ig. Nemoršanskio ir jo žemės nuomininko J. Ličkūno. Nuomininkas buvo apkaltintas, kad, susidėjęs su Povilu Straupiu, „rugių, sėmenis, kanapių pluoštą ir kitas prekes ėmę supirkinėti ir pristatinti į Liepoją“. 1790 m. vasario 25 d. Ig. Nemoršanskis atėmęs iš P. Straupio 25,5 akmens supirktų kanapių (Liepojoje kanapių akmuo kainavo 12 prūsiškų auksinų, o čia jis supirkęs po 7 auksinus 15 grašių). 1791 m. gruodžio 28 d. Ig. Nemoršanskis atėmė iš J. Ličkūno 25 pūrus supirktų ir paruoštų į Liepoją išvežti rugių. Pats Ig. Nemoršanskis supirkinėjo savo apylinkėse sėmenis, kanapių pluoštą, javus ir todėl negalėjo pakęsti savo valdinių konkurencijos. Mat J. Ličkūnas ir P. Straupis, supirkinėdami javus ir sėmenis, kėlė jų kainas. Dar daugiau, jie supirkdavo Ig. Nemoršanskio užpirktas prekes, siūlydami aukštesnę kainą. To nepakęsdamas, Ig. Nemoršanskis pareikalavo iš J. Ličkūno palikti jo dvarelį, o jam išėjus, suvesti sąskaitas pagal nuomos sutartį, įskaitant padarytus nuostolius prekyboje⁷⁸.

Kitas konflikto tarp perprekiautojo ir savininko Fr. Oginskio atvejis buvo Rietavo seniūnijoje. Fr. Oginskis patraukė į teismo atsakomybę Plungės pirklių N. Maušovičių už tai, kad šis per savo paktorius, užpirkęs iš Rietavo seniūnijos valstiečių prekes — linų ir kanapių pluoštą, gyvulinius riebalus, — nesumokėjo jiems sutartos kainos. Pagal sutartį Rietavo valstiečiai per 2 metus — 1799 ir 1800 m. — pristatė savo pastotėmis į Plungę 1802,5 akmens linų, 508 akmenis kanapių pluošto, 765 pūrus (po 29 gorchius) sėmenų, 32,5 akmens gyvulinių riebalų. Be to, jie dar pristatė 50 akmenų linų ir arklį (arklys paskaičiuotas 9 olandiški auksinai). Pirklys liko skolingas valstiečiams pagal sąrašą 9069 olandiškus auksinus 72 talerius ir 1208 lenkiškus auksinus. Pagal sutartį valstiečiai turėjo gauti iš pirklio dar 3 šilkinės skareles, 425 svarus geležies, 8 svarus pipirų, 6 svarus imbiero. Dalies pinigų ir prekių valstiečiai negavo. Pagal sąrašą (iš viso 40 valstiečių) kai kuriems valstiečiams pirklys liko skolingas dideles pi-

⁷³ KB, Nr. 34.

⁷⁴ KB, Nr. 33.

⁷⁵ KB, Nr. 36.

⁷⁶ KB, Nr. 33.

⁷⁷ CVIA, SA, Nr. 13944, l. 832.

⁷⁸ VUB, Telšių žemės teismo knyga, Nr. 4a, l. 29, 287.

nigų sumas. Antai valstiečiui Vincui Lukoševičiui pirklys liko skolingas 130 olandiškų auksinų, 107 svarus geležies, svarą pipirų ir šilkinę skarelę (įkainotą 1 olandišku auksinu), Juozui Gudauskui — 56 olandiškų auksinų, 240 svarų geležies, 2 svarus imbiero, 4 svarus pipirų, Pranui Liaudžiui — 100 olandiškų auksinų ir 50 talerių; tatai tik Pranui Liaudžiui sudarė 2000 lenkiškų auksinų skolą.

Panašiai Andriui Pupaliui pirklio skola siekė 84 olandiškų ir 4 lenkiškų auksinus, Andriui Balsiui — 64, Jonui Jakušui — 71 olandišką auksiną ir pan. Dalis minėtų pinigų buvo, matyt, skirta činšui apmokėti, todėl Oginskis pareikalavo suimti pirklių ir jo turtą aprašyti minėtai sumai. Be to, jis reikalavo sumokėti Rietavo valstiečiams skolos procentus už dvejus metus — 4 olandiškų ir 5 lenkiškų auksinų⁷⁹.

Aukščiau pateikti faktai rodo, kad Lietuvos valstiečiai XVIII a. prekiaavo ne vien produktais, būtiniais činšo ir padūmės mokesčiams apmokėti. Prekinė valstiečių gamyba vienus valstiečius skurdino, kitus — turтино, tuo pačiu Lietuvos kaime radosi ir valstiečių perprekiautojų. Negalima sulygti su V. Koncės teigimu, kad, esą, lietuvis valstietis, paveiktas vokiečių įtakos, siekė kuo daugiau įdirbti nenaudojamos žemės, miškų, ir nesitenkino mažu sklypu žemės. Jis neteislingai mėgino aiškinti turtingųjų Zemaitijos valstiečių atsiradimą tautinio charakterio bruožu⁸⁰. Lietuvos buržuaziniai istorikai turtėjime įžvelgė lietuvių tautinio charakterio bruožą, nurodydami turtingus lietuvis valstiečius baudžiauninkus⁸¹. Iš tikrųjų valstiečių turtėjimą XVIII a. pabaigoje nulėmė ne kokie saviti lietuvių valstiečių charakterio bruožai, ne tariamoji vokiečių įtaka, o vis stiprėjančio prekinio piniginio ūkio sąlygos, artumas Baltijos jūros uostų, į kuriuos buvo lengvai nugabenami žemės ūkio produktai. Tokių sąlygų prekybai ir todėl tokio intensyvaus prekinio ūkio neturėjo rytinės Lietuvos sritys.

Reikia atskirai sustoti ties prekybos objekto klausimu. Pagrindinė valstiečių prekė XVIII a., ėjusi į vidaus ir užsienio rinką, buvo javai. Išimti sudarė gal tik šiaurės rytų Lietuvos dalis, kur pagrindinė prekė buvo linai. Remiantis 1775 m. dūmų surašymu, buvo nustatytas padūmės mokeskis. Zemaitija, Upytė ir vakarinė Ukmergės pavieta dalis buvo išskirta iš visos tuometinės Lietuvos savo geriausia žeme ir arti esančiais miestais — uostais, į kuriuos buvo išvežami maisto produktai. Tos sritys turėjo mokėti 10 auksinų padūmės mokesčio. Tuo tarpu Vilniaus vaivadija, išskyrus dalį nuo Utenos iki Linkmenų, kur gerai augo linai, ir Trakų vaivadija, išskyrus už Nemuno buvusią vaivadijos dalį, iki pat Prūsijos sienos, kur žemės geros javams, padūmės mokesčio temokėjo po 5 auksinus. Kauno pavieta žemės ir patogumas rinkos atžvilgiu įvertinta taip pat gerai, nes padūmės mokeskis nustatytas 9 auksinai. Kad pagrindinė valstiečių prekė buvo javai, matyti iš 1795 m. rugpiučio 31 d. Šiaulių ekonomijos vyriausiojo valdytojo Fiodorovičiaus pareiškimo. Jame pasakyta, kad, uždraudus išvežti javus į užsienį ir artinantis valstiečių mokesčių mokėjimo terminui, susidaro kritiška padėtis. „Valstiečiai tame krašte negali apmokėti inventorių prievolių, nepardavę javų“. Valstiečių vardu jis kreipėsi į vyriausiąją Lietuvos valdžią, kad ši leistų jiems išvežti į Mintaują, Liepoją ir Rygą kviečius, žirnius ir sėmenis. Ten galima javus brangiau parduoti⁸².

Javų kainos svyravo pagal metų laiką ir pagal paklausą atskiroms javų rūšims. XVIII a. antrojoje pusėje javų kainos išaugo: pūras rugių —

⁷⁹ VUB, Telšių žemės teismo knyga, Nr. 4a, l. 29, 287.

⁸⁰ W. Conze, *Agrarverfassung...*, 138; žr. *Roczniki Historyczne*, 16, 292—295, Poznań, 1947.

⁸¹ J. Alekna, *Lietuvių tautos likimo klausimu*.— Lietuvos kaimas ir žemės ūkis, 1, Kaunas, 1925.

⁸² CVIA, f. 1219, ap. 8, b. 46.

nuo 5 iki 10 auksinų, kviečių — nuo 5 iki 16 auksinų, miežių — nuo 4 iki 8 ir 10 auksinų, žirnių — nuo 4 iki 7 ir 8 auksinų, avižių pūras liko maždaug 3 auksinai, sėmenų — 10 auksinų. Kainas vidaus rinkoje diktavo javų kainos Baltijos jūros uostuose — Rygoje, Liepojoje, Klaipėdoje.

Be javų, valstietis parduodavo linus. Linais valstietis mokėjo činšą, linus iš jo supirkinėjo perprekiautojas, linus pats valstietis parduodavo turguje ir mokėjo už juos gautus pinigus dvarui. Už linus jis įsigydavo būtiniausias reikmenis. „Linais švariais, kaip pardavimui Rygon paruoštais“, nuomininkas, surinkęs iš valstiečių, mokėjo dvarui⁸³.

Valstiečių turto aprašymuose kartais minimos penimos kiaulės ir jaučiai. Tačiau kiaulės, netgi dvaruose, XVIII a. nebuvo eksporto prekė. Visai kas kita buvo sviestas. XVIII a. pabaigoje lietuviškas sviestas jau plačiai žinomas Livonijoje ir Prūsijoje. Sviestas buvo išvežamas poskomis (faska). Ji buvo 6 gorčių talpos, o kiekvienas sviesto gorčius svėrė 6 svarus. Sviesto kainos svyravo nuo metų laiko ir ypač nuo paklausos rinkoje. Baltijos uostuose vidutiniškai sviesto poska kainavo iki 24 auksinų (paprastai 3 mušti taleriai), Klaipėdoje — 14 prūsiskų auksinų. XVIII a. pabaigoje Baltijos uostuose kursavo vadinamasis olandiškas auksinas, kuris prilygo 9 prūsų auksinams ir 15 grašių arba 16 lenkiškų auksinų ir 26 grašiams. Reikia pastebėti, kad XVIII a. pabaigoje pirkliai supirkdavo sviestą Kurše ir gabendavo į Klaipėdą, kur jo kaina buvo kiek aukštesnė. Yra išlikusi žinutė, kad šitaip į Klaipėdą Kuršo sviestą gabeno Darbėnų pirkliai. Lietuvos valstiečiai taip pat laikė po kelias karves ir ožkas. Antai 1792 m. liepos 22 d. D. Grušedskis iš Pažiužmės rašė, kad miestelių turguose ir mugėse niekas neperka sūrių ir pieno, nes „kiekvienas žmogus turi savo karves ir ožkas“. Jis manęs, kad pieno produktus reikia vežti į Prūsiją⁸⁴.

Valstiečiams buvo draudžiama prekiauti degtine, nes tai buvo išimtinė dvaro prekybos teisė. Valstietis negalėjo pasigaminti degtinės sau (išskyrus vestuves, krikštynas ir didžiąsias metų šventes ir tai ne visuose dvaruose), nors kasmet turėjo iš dvaro jos pirkti apie 3 gorčius. Degtinės kainą paprastai nustatydavo dvaro ar jo smuklės nuomininkas. Gabenamos į uostus bosais (apie 80 gorčių) degtinės gorčius paprastai kainavo 3 auksinai. Dvaras, keldamas smuklių nuomos kainas, tuo pačiu kėlė ir vadinamąjį katilo mokestį. Tai mokestis už teisę valstiečiams išsivaryti degtinės ir ją prekiauti. „Katilo mokestis“ XVIII a. pabaigoje atskiruose dvaruose pasiekė iki 30 auksinų. Todėl retas valstietis galėjo užsiimti degtinės gamyba ir prekyba.

Valstietis pirkosi sau darbo įrankius, jų tarpe dažniausiai minimi dalgiai, piautuvai, noragai, kirviai. Įvežamų ūkiškų prekių tarpe daugiausia minima geležis, druska, silkės. Iš perkamų ir parduodamų prekių Lietuvos kaime minima — suknelės, šilkinės ir medvilninės skarelės, švarakai, žiponai, liemenės, kelnės, kepurės, pusbačiai, veltiniai ir kita, jų tarpe ir prieskoniai.

Reikia pažymėti, kad žemės ūkio įrankiai, ypač noragai, kastuvai ir kiti smulkesni įrankiai, buvo gaminami ir Lietuvoje. 1796 m. Merkinės parapijos žmonių surašyme pažymėta, kad Kaminciškių kaime, prie Strėvos upelio, taip pat Audninkuose (nuo 1780 m.), prie Nedzingos upės, buvo geležies gamyklos (zawod zelazny). Jose buvo gaminami geležies reikmenys malūnams, noragai, kastuvai ir kita vietos gyventojų vartojimui. Tie įrankiai būdavo išperkami „valstiečių, gyvenančių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ribose, aplinkiniuose ir net už keliolikos mylių

⁸³ CVIA, SA, Nr. 13944, l. 651.

⁸⁴ KB, Nr. 33.

esančiuose kaimuose“⁸⁵. Tad vargu ar teisingas yra teiginys, kad Lietuvoje elementariausi amatininkų dirbiniai, jų tarpe net piautuvai ir dalgiai, buvo įvežami iš uostamiesčių⁸⁶.

Išvados. 1. XVIII a. pabaigoje piniginės rentos Lietuvoje paplitimas ir jos augimas buvo ūkinių sąlygų objektyvus procesas, ūkinės pažangos reiškinys. Prekinių-piginių santykių vystymąsi, ypač vakarinėje Lietuvos dalyje — Žemaitijoje, skatino jos artumas prie Baltijos uostų. XVIII a. pabaigoje žymiai išaugo javų, sėmenų ir linų pluošto eksportas į Klaipėdą, Liepoją, Rygą ir Karaliaučių. Piniginės rentos paplitimas rodo, kad valstietis turėjo ką ir kur parduoti.

2. Valstiečių pagaminti produktai — javai, linų pluoštas ir sėmenys —ėjo į vidaus ir užsienio rinką feodalinei rentai apmokėti. Dvaras, vis labiau įsitraukdamas į prekinis-piginius santykius, siekė visais būdais padidinti savo pajamas, jų tarpe ir gaunamas iš valstiečių prekybos. Pasinaudodamas vis stiprėjančia feodoline teise, dvarininkas ėmė drausti valstiečiams prekiauti namuose ir už dvaro ribų. Valstiečiams buvo įvestas turgaus mokestis. Dvaruose, kur visi valstiečiai mokėjo vadinamąjį prekybos mokestį, turgaus mokesčio nebuvo. Išvežant produktus už dvaro ribų, valstiečiams buvo įvestas maito mokestis. Pasinaudodamas rinkos konjunkture, dvaras ėmė rinkti prievarta iš valstiečių linus vietoj činšo ir primesti valstiečiams nustatyta kaina druską, silkės, geležį ir degtinę. Prekybos laisvę valstietis turėjo išsipirkti. Miesteliuose buvo derinama maitų politika, siekiant patraukti į savo privačius miestelius kitų dvarų valstiečius, ir taikoma griežta prievarta savo valstiečių atžvilgiu. Atskirais atvejais buvo naudojama net į turgų važiavimo prievolė.

Lietuvos valstiečių prekybai trukdė ir vis auganti piniginė renta, nepriemokos javais ir pinigais. Valstiečių ūkį žlugdė ir dvaruose gaminama, prievarta ir laisvai brukama degtinė. Nepaisant visos feodalinės prievartos ir apribojimų, smulki prekyba, ypač Žemaitijos miesteliuose bei smukiųse, javais, linais, gyvuliais ir jų produktais, metinės mugės, patraukusios į miestelius stambesnius pirklis net ir iš užsienio, valstiečių-pirklių buvimas kaime rodo, kad XVIII a. pabaigoje jau formavosi vidaus rinka.

3. Ne visuomet dvaras pats užsiėmė valstiečių produktų perprekiavimu. XVIII a. antroje pusėje daugelis dvarininkų valstiečių prekybą išnuomodavo smuklių nuomininkams. Tais atvejais būdavo žymiai pakeliama smuklių nuoma. Tuomet prekybos laisvės teises valstiečiai turėjo išsipirkti iš nuomininko. Ten, kur buvo prekybos laisvė, perprekiautojų tarpe pasirodė ir valstiečių baudžiauninkų.

4. Prekybos laisvės suteikimą valstiečiams galima paaiškinti dvarininkų pastangomis išgauti iš valstiečių pilnutinį ir savalaikį rentos sumokėjimą. Dvaras turėjo atsižvelgti į tai, kad valstiečio ūkis buvo nualintas ir, kaip mokestinis vienetas, bejėgiškas. Be to, prekybos nuoma ne visuomet dvarui atnešdavo naudos. Neretai nuomininkai nusigyvendavo ir atsidurdavo dvaro geležiniuose pančiuose.

5. Daugiausia prekiaavo tie valstiečiai, kurie mokėjo činšą, kurie nuomavo iš dvaro žemės papildomai, už pinigus, kurie samdė svetimą darbo jėgą, turėjo daugiau gyvulių. Tai buvo kaimo vaitai, malūnininkai, amatininkai ir žmonės iš laisvųjų valstiečių tarpo, turėję žemės iš dvaro pagal nuomos sutartis. Tokie valstiečiai turėjo po 1—2 valakus žemės, buvo sukaupę pinigų ir javų, ūkio padargų ir rūbų atsargas. Tačiau žemė buvo

⁸⁵ CVIA, f. 515, a. 15, 1795, b. 45, l. 54a, 68a.

⁸⁶ W. Kula, Rynek wewnętrzny w Małopolsce XVIII w., dyskusja, VIII powszechny zjazd historyków Polskich, 1958; Historia gospodarcza Polski, 6, 226, Warszawa, 1960.

dvaro nuosavybė, ir valstiečiai jos negalėjo įsigyti. Sukaupti pinigai buvo kasami į žemę ar kitaip slepiami.

6. Lietuvos valstietis XVIII a. prekavo javais, linų sėmenimis ir pluoštu. Penimos kiaulės ir jaučiai, taip pat pieno produktai buvo dvaro eksporto prekės. XVIII a. pabaigoje pagal atskirų dvarų pajamų ir išlaidų balansą šios prekės nesudarė žymesnio pajamų šaltinio. Pagrindinės pajamos buvo gaunamos už grūdus ir jų produktą — degtinę. Lietuvos valstietis atiduodavo rinkai ir gyvulių lajų, odas, smulkesnius gyvulius, medų, vašką. Pirkosi sau druską, silkes, geležį ir jos dirbinius — noragus, kirvius, piautuvus, dalgius ir audinius.

Valstiečiai XVIII a. pabaigoje atiduodavo dvarui ne visą pagamintų produktų prekinę dalį. Tai leido jiems savarankiškiau tvarkyti ūkį; tai buvo pažangus reiškinys, palyginus su natūralinio ūkio viešpatavimu.

VIDURINĖS MOKYKLOS LIETUVOJE XVIII A. PABAIGOJE

A. SIDLAUSKAS

Mokyklų istorija — svarbi kultūros istorijos šaka. XVIII amžiaus antrojoje pusėje, yrant feodalizmui ir formuojantis kapitalistiniams santykiams, feodalinę kultūrą su jos klerikalinėmis mokyklomis ir scholastiniu mokymu kritikavo pažangūs to meto Lenkijos ir Lietuvos visuomenės atstovai. Edukacinė komisija, vykdydama mokyklų pertvarkymą, turėjo daug priešų. Jos priešas buvo įvairūs vienuolių ordinais, laikę Lietuvoje mokyklas ir nenorėję leisti jose dėstyti gamtos ir taikomųjų mokslų¹.

Norint nustatyti Edukacinės komisijos veikimo reikšmę Lietuvai, reikia išsiaiškinti kolegijų tipo vidurinių mokyklų padėtį: jų skaičių, sutvarkymą ir moksleivių socialinę sudėtį. Tai padaryti galima, naudojantis lenkų istorikų darbais, jų paskelbtais Edukacinės komisijos dokumentais ir Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko v. universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje Cartoriskių fonde esančia medžiaga².

Edukacinė komisija visos Žečpospolitos mokyklas administraciniu atžvilgiu padalijo į dvi provincijas: į Lenkijos ir Lietuvos. Į Lietuvos provinciją įėjo Lietuvos ir dalis Baltarusijos mokyklų. Jos centru buvo patvirtinta Lietuvos Vyriausioji mokykla (perorganizuotoji Vilniaus akademija).

Lietuvos provincijos mokyklų tinklo ir moksleivių skaičiaus klausimus yra lietuš L. Žitkovičius³. Remdamasis J. Frizelio pranešimu, jis nustatė, kurios mokyklos veikė Lietuvoje 1796 metais ir kurias iš jų carinė administracija perdavė vienuolių ordinams.

Lenkijos Liaudies Respublikos istorikai H. Pohoska⁴ ir J. Fierichas⁵ taip pat sprendė Lietuvos mokyklų skaičiaus klausimą. H. Pohoska mano, kad 1787 m. Lietuvos provincijoje buvo 31 mokykla. Tačiau H. Pohoska yra neteisi, nes, be jos nurodytų mokyklų, dar veikė vidurinės mokyklos Kėdainiuose ir Slucke⁶.

J. Fierichas tvirtina, kad medžiagos apie Lietuvos mokyklas Edukacinės komisijos veiklos laikotarpiu tiek maža, jog sunku ką nors tikresnio apie jų skaičių pasakyti⁷. Su šia J. Fiericho nuomone taip pat negalima sutikti.

¹ A. Sidlauskas, Kova dėl gamtos mokslų įvedimo Lietuvos mokyklose XVIII amž. pabaigoje. — Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A, 2(11), 133—134, Vilnius, 1961.

² Cart. f., DC.

³ L. Żytkowicz, Rządy Repnina na Litwie w latach 1794—7, Wilno, 1938.

⁴ H. Pohoska, Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej, Lublin, 1957.

⁵ J. Fierich, Nauki rolnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej, Kraków, 1950.

⁶ MAB, ERS 730, l. 46.

⁷ J. Fierich, Nauki rolnicze..., 59.